

MİDİLLİ

Carşı Hamamı – Midilli

dilli kasabasındaki kaleler son derece dayanıklı ve muhteşem yapılarıyla ayakta. Şehir ve köylerdeki büyük, güzel ve iyi inşa edilmiş ev, konak ve kiliseler XIX. yüzyıldaki Osmanlı Midillisi'nin zenginliğine tanıklık etmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Cizye Defteri (893-894/1488-1489), İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet, nr. 0 91 (894 [1488-1489] Yılı Cizyesinin Tahsilatına Âit Muhasebe Bilânçoları, nşr. Ömer L. Barkan, *TTK Belgeler*, I/1 [1964] içinde), s. 1-117; BA, TD, nr. 264; nr. 367, s. 194-199; nr. 598; nr. 803; BA, MAD, nr. 1338; nr. 1553; nr. 3160, s. 537-541; nr. 12786; nr. 14249; nr. 14773; nr. 15222; nr. 15249; BA, İbnülemin-Evkaf, nr. 888; BA, Cevdet-Evkaf, nr. 13631; nr. 17078; TK, TD, nr. 46; *Cizye Defteri*, Sofia Nationale Library, nr. OAK, 131/28; nr. OAK, 173/13; Firdavsî, *Kutb-nâme* (nşr. İbrahim Olgun – İsmet Parmaksızoğlu), Ankara 1980, tür.yer.; I. P. de Tournefort, *Relation d'un voyage du Levant*, Amsterdam 1718, I, 148 vd.; R. Koldewey, *Die antike Baureste der Insel Lesbos*, Berlin 1890; Cuinet, I, 449-474; St. Karidonis, *Ta en Kalloni tis Lésvos lerá Stavropiyiaká Monastiria*, Constantinopoli 1900; K. Kontos, *Lesviaká chroniká*, Mytilini 1959; *Namık Kemal'in Husûsî Mektupları* (haz. Fevziye Abdullah Tansel), Ankara 1969-86, II, tür.yer.; III, tür.yer.; IV, tür.yer.; I. Kleovrotos, *Mitylena Sacra*, Thessaloniki 1970-76; P. Pareskevaïdis, *Oi peripintai gia ti Lesvo*, Athens 1973; M. Kolodny, *La population des îles de la Grèce; essai de géographie insulaire en Méditerranée orientale*, Aix-en-Provence 1974, tür.yer.; S. Lauffer, "Griechenland", *Lexikon der historischen Stätten*, München 1989, s. 133-134, 430-432, 450-454; N. Spencer, *A Gazetteer of Archaeological Sites in Lesbos*, Oxford 1995; E. Sifnaïou, *Lesvos, Oikonomikí kai Koinotikí Istoría: 1840-1912*, Athens 1996; M. Strohmeier, "Namık Kemal und die Schwammtaucher", *Das Osmanische Reich in seinen Archivalien, Nejat Göyünç zu Ehren* (ed. K. Kreiser – Ch. Neumann), Stuttgart 1997, s. 241-259; D. N. Karidis – M. Kiel, *Mytilinis Astygrafia kai Lesvou Chorografia (15os-19os ai.)*, Athens 2000; *Ege Adalarının Egemenlik Devri Tarihçesi* (ed. Cevdet Küçük), Ankara 2001, bk. İndeks; M. Kiel, "The Island of Lesbos-Mi-

dilli under the Ottomans 1462-1912 Remarks on its Population, Economy and Islamic Monuments", *II. National Aegean Islands Symposium* (ed. İ. Bostan – S. H. Başaran), İstanbul 2004, s. 54-61; ; Ömer İşbilir, "Foundation (Vakıf) Establishment Process in Midilli Island under the Rule of the Ottoman Empire", a.e., s. 107-111; J. Koder, "Topographie und Bevölkerung der Aegaisinsel in spätbyzantinischer Zeit", *Byzantinische Forschungen*, V, Amsterdam 1977, s. 217-234; P. Vlachos, "Deltion tis etereias Lesviakon Meleton", *Lesviaká*, XII, Mytilini 1989, s. 92-127; N. Vatin, "Le siège de Mytilène (1501)", *Turcica*, XXI-XXIII, Paris 1991, s. 437-460; B. Darkot, "Midilli", *IA*, VIII, 282-284; S. Soucek, "Midilli", *EP* (İng.), VI, 1035-1037; "Lesvos", *Enkyklopaidei Papyros-Larous*, Athens 1989, XXXVIII, 176-182.

MACHIEL KIEL

MİDRÂRİLER

(بنو مدرار)

772-976 yılları arasında Fas'ın Sicilmâse şehrinde hüküm süren bir hânedan.

Midrârîler (Benî Midrâr), Berberî Zenâte kabilesinin Miknâse koluna mensuptur; Benî Vâsûl olarak da tanınır. Kuzey Afrika'da Berberî Metgare kabilesi reisi Meyser'e'nin Emevîler'e karşı başlattığı Hâricî-Sufri isyanlarına katılan Midrârîler, bu isyanların ardından güneye doğru kaçarak bugünkü Fas şehrinin yaklaşık 300 km. güneyindeki ovalara yerleştiler. Kabilenin reisi Ebû'l-Kâsım b. Semkû (Semğû, Semğun) b. Vâsûl, bölgeye gelenlerin sayısı artınca evler inşa ettirerek Sicilmâse şehrinin temellerini attı (140/757). Muhtemelen Hâricî-Sufri bir âlim olması sebebiyle kabileye reisi seçtiği mevâliden İşâ b. Mezyed (Yeziid) el-Esvedî'ni on beş yıl sonra halkın mallarını haksız olarak üzerine geçirdiği için reislikten azledip ölüm cezasına çarptıran Ebû'l-Kâsım idareyi tekrar kendisi üstlendi (155/772). Midrârîler bu tarihten 976 yılına kadar Sicilmâse'ye hâkim olmayı başardılar.

Midrâr lakabıyla tanınan Ebû'l-Kâsım b. Semkû'nun Medine'de Abdullah b. Abbas'ın mevlâsı İkrime el-Berberî'den ders okumuş bir âlimin oğlu veya Endülüslü bir demirci olduğu rivayet edilmektedir. Ebû'l-Kâsım, mezhep farklılığına rağmen Sicilmâse'de hutbeyi Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr ve daha sonra Mehdî-Billâh adına okutarak Abbâsî hâkimiyetini tanımıştır. Öte yandan Midrârîler'in onun döneminde Hâricîliğin bölgedeki iki önemli kolu olan Sufriyye ile İbâziyye'yi birleştiren bir anlayışı benimsedikleri kaydedilmektedir.

Ebû'l-Kâsım b. Semkû'nun ölümünden (167/783-84) sonra yerine geçen oğlu Ebû'l-Vezir İlyâs, 174'te (790-91) kardeşi Ebû'l-Muntasır (Ebû'l-Mansûr) İ. Elyesa' tarafından tahttan indirildi. Midrârî emirlerinin en güçlüsü sayılan İ. Elyesa', otuz üç yıl süren saltanatı döneminde (791-824) emirliğin topraklarını batı yönünde Der'a'ya kadar genişletti. Bölgede isyana kalkışan Berberîler'i itaat altına alarak istikrarı sağladı. Der'a madenlerinin geliri-ne beşte bir vergi koydu. 199 (814-15) yılında Sicilmâse'yi dış tehlikelere karşı korumak için surları yeniletti. Ayrıca şehri genişletip kabileleri belirli mahallelere yerleştirdi. Bu sırada Sahrâ'da yaşayan bazı kabileler de Sicilmâse'ye geldiler. Bir ulucami ile köşkler ve idarî binaların inşa edildiği bu dönemde Sicilmâse İslâm mimarisinin önemli merkezlerinden biri haline geldi.

Ebû'l-Muntasır İ. Elyesa'nın 208 (823-24) yılında vefatının ardından yerine bazı tarihçilerin hânedanın gerçek kurucusu kabul ettikleri, Midrâr lakabıyla tanınan oğlu Ebû Mâlik el-Muntasır geçti. Midrâr, Endülüs Emevîleri ve Tâhert'te hüküm süren Hâricî-İbâzî Rüstemîler'le iyi ilişkiler kurdu. Sufriliği bırakarak İbâzîliği benimsedi ve Rüstemîler'in kurucusu Abdurrahman b. Rüstem'in kızıyla evlendi. Biri Abdurrahman'ın kızıdan, diğeri kabilesine mensup eşinden doğan iki oğluna da Meymûn adını veren Midrâr döneminde İbnü'r-Rüstemiyye ve İbnü's-Sakıyye adıyla tanınan iki oğlu arasında üç yıl süren bir iktidar kavgası yaşandı. Midrâr'ın vefatı tayin ettiği, Abdurrahman'ın kızıdan olan İbnü'r-Rüstemiyye kısa bir süre sonra babasını tahttan indirdi. Miknâse liderleri, kabilecilik gayretiyle İbnü'r-Rüstemiyye'yi iktidardan uzaklaştırıp tahtı İbnü's-Sakıyye'ye teklif ettiler. Ancak onun babasından çekinerek teklifi kabul etmemesi üzerine Midrâr'ı tekrar tahta oturtular. Midrâr 253 (867) yılında ölünce yerine İbnü's-Sakıyye geçti. 263'te (876-77) vefat eden İbnü's-Sakıyye'nin yerine tahta oturan oğlu Muhammed hânedanın nüfuzunu Mağrib'in Sahrâ bölgesine doğru genişletti. 270 (883) yılında ölen Muhammed'in ardından Midrârî tahtına amcası İ. Elyesa' b. Muntasır çıktı.

Sicilmâse civarında ve Fas-Tilimsân şehirleri arasında kalan bölgede yaşayan Zenâte kabilelerini hâkimiyeti altına almayı düşünen İ. Elyesa', bu kabilenin Metgare kolunun Sufriliği terkediş Sünni

Endülüs Emevîleri'ne yaklaşması üzerine bundan vazgeçmek zorunda kaldı. II. Elyesa'nın son zamanlarında Midrârîler Şîî Fâtımîler'in hâkimiyetine girdi. Kuzey Afrika'da İsmâîlî davetini yürüten Ebû Abdullah eş-Şîî, Fâtımîler'in kurucusu Ubeydullah el-Mehdî'yi Kuzey Afrika'ya davet etmişti. Ubeydullah, oğlu Kâim-Biemrillâh el-Fâtımî'yi ve bazı adamlarını yanına alarak tâcir görünümünde bölgeye geldi. Şevval 292'de (Ağustos 905) Sicilmâse'ye ulaşan Ubeydullah el-Mehdî takdim ettiği hediyelerle II. Elyesa'nın gönlünü kazanmayı başardı. Ancak Hâricî-İbâzî olmakla birlikte Abbâsîler'le iyi münasebetler içinde bulunan II. Elyesa', Ağlebî emîri ve Abbâsî halifesinin isteği üzerine Ubeydullah'ı ve oğlunu tutukladı. Bunu öğrenen Ebû Abdullah eş-Şîî, Kûtâme'den teşkil ettiği ordunun başında İfrîkiye'den yola çıktı. Önce Tâhert'teki Rüstemîler'i itaat altına aldı, ardından 6 Zilhicce 296 (26 Ağustos 909) tarihinde Sicilmâse şehrini kuşattı. Aynı gün II. Elyesa'nın kuvvetlerini yenerek Ubeydullah'ı ve Kâim-Biemrillâh'ı hapisten kurtardı. Beklenen imanın geldiğini söyleyerek bütün hak ve yetkilerini Ubeydullah'a devretti. Ubeydullah, Sicilmâse'de kaldığı kırk gün içinde halkın çoğunluğu Şîî olan Der'a ve Sûs bölgelerinden gelen heyetleri kabul etti. Fâtımî askerleri tarafından yakalanıp hapse atılan II. Elyesa', Kâim-Biemrillâh sayesinde öldürülmekten kurtuldu; ancak hapiste iken ölüm orucunda açlıktan öldü.

Ebû Abdullah eş-Şîî, Sicilmâse'den ayrılırken İbrâhim b. Gâlib el-Mezâtî'yi vali tayin etmiş, yanında bir muhafız birliği bırakmıştı. Muhafızların azlığını fırsat bilen Midrârî liderleri, Şîîler'den hoşlanmayan halkın desteğiyle Fâtımî ordusunun ayrılmasından elli gün sonra çıkardıkları bir ayaklanma sırasında valiyi ve muhafızlarını öldürüp bölgeye tekrar hâkim oldular (Zilhicce 297 / Ağustos 910). Bu olayın ardından Midrârî tahtına oturtulan Feth b. Meymûn'un iki yıl sonra ölmesi üzerine yerine kardeşi Ahmed b. Meymûn geçti. Onun saltanatının beşinci yılında Sicilmâse, Fâtımîler'in Tâhert valisi Mesâle b. Habbûs el-Miknâsî tarafından ikinci defa işgal edildi. Mesâle işgalin ardından Midrârî ailesinden Şîîliği benimseyen, Fâtımîler'e sadık bir kişiyi vali tayin etti. Ancak Ahmed b. Meymûn, gerçekleştirdiği bir isyanla Fâtımî valisini şehirden çıkarıp tahtına yeniden oturdu. Bunu duyan Mesâle bir ordu göndererek Sicilmâse'ye tekrar hâkim oldu (309/921); Ahmed b. Meymûn da bu sırada öldürüldü.

Fâtımî yöneticileri, Sicilmâse'yi üçüncü işgallerinden sonra şehre Şîî vali tayin etmeyip Midrârî hânedanına mensup Muhammed b. Sârû'yu valiliğe getirdiler. Onun ölümünün (321/933) ardından yerine oğlu Ebû'l-Muntasır Muhammed geçti. Mu'tez unvanını alan Muhammed b. Sârû ve oğlu Ebû'l-Muntasır döneminde Midrârîler Bilâdüssûdan'ın batı bölgelerine giden ticaret yolunu da içine alan güney ticaret yollarının idaresini ellerine geçirdiler. İbn Havkal'e göre İfrîkiye, Fas, Endülüs, Sûs, Ağmat ve diğer merkezlerle Batı Sudan ülkeleri arasında Sicilmâse üzerinden gerçekleştirilen kervan ticaretinden ve diğer vergilerden elde edilen gelir 400.000 dinara ulaşmıştı. Bu meblağ bütün Mağrib'den toplanan verginin yarısına eşitti (*Şüretü'l-arz*, s. 100). Fâtımîler'e bağlı olarak on yıl Sicilmâse'yi yöneten Ebû'l-Muntasır'ın ölümünden sonra yerine on üç yaşındaki oğlu Semkû b. Muhammed el-Muntasır geçirildi.

Semkû el-Muntasır'ın kısa süren valiliğinde işler babaannesi tarafından yürütüldü. İki ay sonra İbn Vâsûl diye tanınan Muhammed b. Feth (Vâsûl b. Meymûn) bir isyanla yönetimi ele geçirip Semkû'yu hapse attı (331/943). Bu yıllarda Kuzey Afrika'da Endülüs Emevîleri ile Fâtımîler arasında devam etmekte olan iktidar mücadelesi çok şiddetlenmişti. Midrârî hânedanı da Emevî-Fâtımî mücadelesinin etki alanına girdi. Endülüs Emevî Devleti Hükümdarı III. Abdurrahman'ın Fâtımîler'e karşı isyancı Berberî kabilelerini desteklemesi kendisine bölgede büyük bir nüfuz kazandırmıştı. Bu bölgelerde yaşayan kabile ve hânedanlar ona tâbi oldu. Fâtımî hâkimiyetinden kurtulmak için teşebbüslerde bulunan Midrârîler de bu gelişmeden etkilendi.

Endülüs'te Asturia-Leon kuvvetlerine karşı müslümanların yenilmesiyle sonuçlanan Simancas savaşına katılan (11 Şevval 327 / 1 Ağustos 939) ve bu sayede yakından tanıma fırsatı bulduğu Endülüs Emevî Devleti yöneticileriyle dostane ilişkiler kuran İbn Vâsûl, Hâricî mezhebini terkedip Endülüs'te hâkim olan Mâlikî mezhebine girdi. Öte yandan hutbeleri Sünnî Abbâsî halifesi adına okutmaya başladı. İbn Vâsûl, bu uygulamayı on yıl boyunca sürdürdükten sonra 342 (953) yılında halifeliğini ilân edip Emîrû'l-müminîn Şâkir Billâh (Lillâh) unvanıyla biat aldı ve Şâkirîye denilen sikke kestirdi. Ancak onun bu hareketleri, kendilerine bağlı kaldıkları süreçte Midrârîler'in mezhebine karışmayan Fâtımîler'i çok kızdırdı.

Kuzey Afrika'nın tamamını hâkimiyeti altına almak için harekete geçen Fâtımî Halifesi Muiz-Lidîmillâh, 347'de (958) ünlü kumandanlarından Cevher es-Sikkî'yi büyük bir ordunun başında bölgeye gönderdi. Cevher, Tâhert yakınlarında Endülüs'e bağlı kuvvetleri yendikten sonra Sicilmâse üzerine gitti. Cevher ile savaşı göze alamayan İbn Vâsûl, ailesi ve yakınlarıyla birlikte hazinelerini de alarak gizlice şehirden ayrılp Tâskirât Kalesi'ne sığındı. Onun ayrılmasının ardından şehre giren Cevher ilk iş olarak Şâkirîye'nin yerine yeni bir para bastırdı. Birkaç gün sonra durumu görmek için kıyafet değiştirip şehre girmeye çalışan İbn Vâsûl, Metgare kabilesinden bir kişi tarafından tanındı ve yakalanıp Cevher'e teslim edildi (347/958). İbn Vâsûl, Cevher tarafından zincire vurularak İfrîkiye'ye götürülüp Rakka'de'de hapse atıldı. Hapishanede Şîîliği kabul etmesi için yapılan şiddetli baskılara direndi ve orada öldü.

Sicilmâse halkı, Cevher'in Sicilmâse'den ayrılmasının ardından tayin ettiği valiyi öldürüp İbn Vâsûl tarafından tahttan indirilerek hapse atılan Semkû el-Muntasır'ı tekrar Midrârî emîri ilân etti. Ancak Semkû, kısa bir süre sonra Fâtımî halifesinin gönderdiği ordu tarafından bertaraf edilip yerine Fâtımî nüfuzunu tanıyan kardeşi Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Mu'tez Midrârî emirliği'ne getirildi (352/963). Endülüs Emevî halifesi adına hareket eden Mağrâve kabilesi emîri Hazrûn b. Fülful, Sicilmâse üzerine yürüyüp Ebû Muhammed el-Mu'tez'i öldürerek Midrârî hânedanına son verdi (366/976). Böylece Sicilmâse ve çevresi Endülüs Emevî Devleti'nin hâkimiyetine girmiş oldu.

Sicilmâse, altın kaynağı Batı Sudan'a giden kervanların uğramak zorunda olduğu bir ticaret merkeziydi. Midrârîler, Büyük Sahrâ'nın batısından Batı Sudan ülkelerine uzanan ticaret yollarını denetim altında tutarak büyük kazanç sağlamışlar, ayrıca Der'a madenlerinden büyük gelir elde etmişlerdir. 340 (951-52) yılında Sicilmâse'yi ziyaret eden İbn Havkal şehrin güzelliğini, halkının zenginliğini ve medenîliğini hayranlıkla anlatır. İbn Havkal ayrıca, Avdagost şehrinde karşılaştığı bir tüccarın elinde Sicilmâseli bir tüccar tarafından verilmiş 42.000 dinarlık bir senet gördüğünü, bunun Doğu İslâm dünyasında imkânsız olduğunu söyler (*Şüretü'l-arz*, s. 99-100).

MİDRÂRİLER

BİBLİYOGRAFYA :

Ya'kübi, *Kitâbü'l-Büldân* (Âyetî), s. 110; Nu'mân b. Muhammed, *el-Mecâlis ve'l-müsâyerât* (nşr. İbrâhîm Şebbüh v.dğr.), Tunus 1978, s. 214, 224, 255, 388-392, 411-412; a.mlf., *İftitâhu'd-da'veti'z-zâhire ve ibtidâ'ü'd-devle* (nşr. Vedâd el-Kâdî), Beyrut 1970, s. 128-130, 152-154, 160, 231-232, 236-237, 240-245; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 91-92, 99-100; Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik* (nşr. de Slane), Paris 1965, s. 148-151, 161; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-mugrib*, I, 152-157; İbnü'l-Hatîb, *A'mâlü'l-a'lâm* (nşr. Ahmed Muhtâr el-Abâdî - M. İbrâhîm el-Kettânî), Dârülbeyzâ 1964, III, 139, 142-145, 147-148; İbn Haldûn, *el-İber*, VI, 130-134; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, VI, 163, 165, 167; İdrîs İmâdüddin, *Târîhu'l-hulefâ'i'l-Fâtîmiyyin bi'l-Magrib: el-Kısmü'l-hâş min kitâbi 'Uyûni'l-aḥbâr* (nşr. Muhammed el-Ya'lâvî), Beyrut 1985, s. 605, 610, 626, 633, 637; Hasan el-Vezzân, *Vaşfü İfrîkiyye*, II, 86, 120-122, 127-128, 148-149; Selâvî, *el-İstişâ*, I, 124-127; Abdallah Laroui, *The History of the Maghrib* (trc. R. Manheim), Princeton 1977, s. 113-114; Jamil M. Abu'n-Nasr, *A History of the Maghrib in the Islamic Period*, Cambridge 1987, s. 17-19, 49-50, 73, 79; T. K. Park, *Historical Dictionary of Morocco*, London 1996, s. 149-150; George S. Colin, "Sicilmâse", *İA*, X, 587-588; Ch. Pellat, "Midrâr", *EL²* (Fr.), VI, 1031-1035; M. Terrasse, "Siğjilmassa", a.e., IX, 566-568; Mübârek Rıdvân, "Benî Midrâr", *Ma'lemetü'l-Magrib*, Rabat 1413/1992, V, 1558-1561.

İBRAHİM HAREKÂT

MİFTÂHU'İ-CENNE

(bk. MIZRAKLI İLMİHAL).

MİFTÂHU'İ-GAYB

(مفتاح الغيب)

Sadreddin Konevî'nin
(ö. 673/1274)

Allah-âlem ilişkisinde
ilâhî bilginin yeri
ve değeri dair Arapça eseri.

Eserin tam adı *Miftâhu ğaybi'l-cemî' ve 'l-vücûd fi'l-keşi ve 'ş-şühûd*'dur. Sadreddin Konevî *Miftâhu'l-ğayb*'da tasavvuf tarihinde Allah-âlem ilişkisini, dolayısıyla varlığın meydana gelişini ve işleyişini, akla dayalı ilmî yöntemlerden farklı olarak keşf ve ilhamdan kaynaklanan mistik sezgiyle açıklayan hocası Muhyiddin İbnü'l-Arabî gibi varlığı aynı sistemle yorumlamaktadır. İlm-i ilâhînin (Metafizik) temel meselesini başarılı bir üslûpla ele alan müellif girişte eserin tertibinin ve içerdiği bilgilerin kendi düşünce ürünü olmadığını, bunların tamamen ilâhî irade çerçevesinde keşf ve ilham yoluyla geldiğini söylemekte, bu sebeple kitabın ter-

binin yadrganmaması gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca eseri, yüksek düzeyde seçkin olan (ahassü'l-havâs) kimselerin seyri sülûk esnasında yararlanması için kaleme aldığını, bazı konuları okuyucunun sezgi gücüne havale ederek kısa kestittiğini, bir kısım önemli meseleler hakkında ise çok kapalı oldukları için susmayı tercih ettiğini ifade eder. Konevî, ele aldığı konularla ilgili olarak zaman zaman okuyucuya iyi düşünmesi ve dikkatini yoğunlaştırarak anlamaya çalışması hususunda uyarılarda bulunur, anlaşılması zor bazı meseleler için de tefekkürle birlikte keşfin gerekliliğini vurgular. Bir hususta okuyucuya ayrıca *Keşfü sirri'l-ğayreh 'an sirri'l-hayreh* isimli eserini tavsiye eder. Kitabı hangi tarihte yazdığını belirtmekle birlikte hayatının sonlarında kaleme aldığı *en-Nefeḥâtü'l-İlâhiyye*'de bu eserden söz etmesi (Keklik, s. XIX) onun adı geçen eserden daha önce telif edildiğini göstermektedir.

Konevî'nin müşahedenin tabiatına uygun bir yöntem geliştirerek tasavvufu müteahhirin döneminde teşekkül eden ilim anlayışına yerleştirdiği ve tam bir Metafizik (ilm-i ilâhî) olarak tesis ettiği *Miftâhu'l-ğayb* bir mukaddime ve girişten sonra on bir bölüm ve bir hâtimeden oluşmaktadır. Mukaddimedeki konusunun Hak Teâlâ olması sebebiyle ilm-i ilâhînin

(Metafizik) en şerefli ilim olduğu vurgulanmış, ilkeleri ve meselelerine kısaca işaret edilerek hiçbir ölçüye tabi tutulmaz diye bilinen bu ilmin de nihayet bir ölçüsü, usulü, kuralları bulunduğu belirtilmiştir. Giriş bölümü özet ve genel olmak üzere iki kısımdır. Özet kısmında eserdeki konular sayılmış, genel kısmında ise ilm-i ilâhînin mahiyeti ve konularına, varlığın birliği (vahdet-i vücûd) ve mertebeleriyle ilgili bazı tahlil ve açıklamalara yer verilmiş, ardından kısa bir hâtime ile kitap tamamlanmıştır. Eserin esas konusunu oluşturan on bir bölümlük kısma "Küllî sırrın açıklanması ve aslî konunun izahı" başlığı ile girilmekte ve burada cem' ve vücûd, ahadiyyet-i cem', hakikatü'l-hakâik, amâ, nefes-i rahmânî, a'yân-ı sâbite, arş, kürsî, akıl, nefis, levh, kalem gibi kavramlar çerçevesinde varlık mertebeleri izah edilerek Hak'ın zâtından itibaren şehâdet âlemine tenezzülünün nasıl gerçekleştiği anlatılmaktadır. Daha sonra muhabbet teveccühünün hükümleri ve sırları, duanın sırrı, hükümleri ve şartları, Hak'ın âlemle, âlemin Hak'la irtibatı açısından insanın bilgisi, bilgi-amel ilişkisi, ilâhî ve kevnî kelâm konusu ele alınmakta, "Önemli sırlı bilgiler" başlığı altında da konuların değişik boyutlarına dikkat çekilmektedir. Bazı bölümlere başlık konmamış, bazı bölümlerin de önceki bölümlerle

Miftâhu'l-ğayb'ın ilk ve son sayfaları (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 2334)

